

OSMANLI/TÜRK YAHUDİLİĞİ TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR VE İÇERDİKLERİ TARİH SÖYLEMİ-İ

RIFAT N. BALI

GİRİŞ

Yukarıda başlığı verilmiş konu ile ilgili her ne kadar daha önce iki makale yayımlanmışsa da,¹ söz konusu yazılar daha çok yurtdışında yayımlanmış incelemeleri kapsamışlardır. Üçlü bir makale dizisi olan bu çalışma ile, İspanyol asıllı Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçlerinin 500. yılının 1992 yılında kutlanması vesilesiyle çıkan bir dizi yayını da kapsayacak daha güncel bir inceleme yapmaya ve özellikle de bu yayınlarda yer alan tarih anlatımının içeriğine eleştirel bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır.

Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve Anadolu topraklarında yaşamış bulunan Yahudiler hakkında Türkiye'de yayımlanmış bilimsel incelemeler neredeyse yok denilecek düzeyde olup, var olanlara da içerdikleri bilimsellik ve nesnellik açısından büyük bir ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Türkiye coğrafyasında yaşayan gerek dinsel ve gerekse etnik azınlıklar Türkiye'deki bilim adanlarını pek ilgilendirmemiş olup yakın tarihe kadar geçerli olan tarih yazımı anlayışı içinde de, gerek dinsel ve gerekse etnik azınlıklardan, dahası da onların kendilerine özgü kimliklerinden söz etmek, "bölücülük" suçlamasına ve olası kovuşturmalara yol açabileceğinden bu tür incelemeler ve araştırmalar Türkiye'de pek rağbet görmemiştir. Türkiye'de yaşayan dinsel azınlıklardan Ermeni ve Rumlar ile ilgili bolca yayına rastlanıyorsa da, bunlar bir yandan Türk-Ermeni ilişkilerinde daima sancılı bir yer işgal eden Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915 yılında Ermenilere uygulanan tahcir sonucunda meydana gelen ciddi Ermeni nüfusu kayıpları ve bu konuda gerek Ermeni ve gerekse Türk tarihçi ve araştırmacıların yayımladıkları tez ve anti-tez kitapları, diğer yandan Rumlar için de Türk-Yunan ilişkilerinde duyarlı bir yer işgal eden Fener Patrikhanesi etrafında yapılan çalışmaları kapsamaktadırlar.

Dinsel azınlıklar ile ilgili Türkiye'de kayda değer nesnel ve bilimsel esaslara göre yapılmış ender çalışmalar Rıdvan Akar'ın *Varlık Vergisi* (Belge Yayınları, 1992) ve Rıdvan Akar-Hülya Demir'in *İstambul Sürgünleri* (İletişim Yayınları, 1994) kitaplarıdır. Bu genç ve değerli araştırmacıların 6/7 Eylül 1955 olaylarını konu eden bir araştırma içinde ol-

maları da sevindirici ve başka araştırmacıları da benzeri "duyarlı" konuları araştırmaya teşvik edici olgulardır.

Dinsel azınlıklar arasında yer alan Yahudiler üzerinde Türkiye'de pek fazla nesnel araştırama yapılmaması olmasının nedenleri iki başlıkta toplanabilir. Birincisi Yahudiler önce Osmanlı İmparatorluğu, sonra da Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde gayrimüslim azınlıklara uygulanan ayrımcı siyasetten kendilerine düşen payı almışlarsa da diğer dinsel azınlıklar kadar "ihnet" ve "düşmanla işbirliği yapmak"la suçlanmamışlardır. Bunun nedeni de Yahudilerin geleneksel olarak önce Osmanlı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti devletiyle etkileşimden kendilerini diğer azınlıklara göre daha "imtiyazlı" bir konuma yerleştirmelerinden ve İmparatorluk içinde bağımsız bir devlet kurmaya yönelik herhangi bir ayrılıkçı ve/veya "ihnet" içeren bir harekete girişmemiş olmalarındandır. Ancak bu savın tek zayıf yanı Filistin topraklarında bir İsrail Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Siyonist akım olup bu olgu da özellikle İslamcı düşünce kesiminin Yahudileri en ağır şekilde eleştirdiği noktayı teşkil eder.

Nesnel araştırma yapılmamasının ikinci nedeni de basını Avram Galanti'nin çektiği ve bizzat Türkiye Yahudileri tarafından benimsenen bir tarih anlatımını benimsemek ile ilgili, yazılı olmayan ancak, kendisini hissettiren zorunluluktur. Bu tarih anlatımının esas amacı diğer dinsel azınlıklarda da rastlandığı gibi Yahudilerin İmparatorluğa ve Türkiye'ye sadakatlerini ve faydalarını tanıtmak ve bu "tanıtım" esnasında da dikenli olayları ayıklamaktır.

Çok genel ve kalın hatlı bir sınıflandırma yapmak gerekirse Osmanlı/Türk Yahudiliği'ni inceleyen ve Türkiye içinde veya dışında yayımlanmış olmasına bağlı olarak dört değişik türde tarih yazımı olduğuna görülecektir:

1. Türkiye'de yayımlanmış incelemeler

1.1. İslamci ve/veya milliyetçi düşünceye mensup yayınevlerince yayımlanan kitaplar. Bunlardan önemli bir bölümü Filistin topraklarında İsrail Devleti'nin kurulması olgusu etrafında yazılmış ve kökten ve Yahudi karşı görüşlerin egemen olduğu bir düşünce ortamında kaleme alınmış, bilimsellikten

tamamen uzak olup, konuyu tamamen mensubu oldukları veya savundukları görüşler doğrultusunda inceleyen ve polemiğin ve saltır kitapları olarak nitelendirilebilecek eserlerdir.

1.2. Türk Yahudileri tarafından kaleme alınmış ve/veya Türk Yahudileri'nin yansımak istedikleri tarih anlatımını benimsemiş kişiler tarafından yazılmış, bir yerde Yahudi cemaatinin, Yahudi karşı görüşleri içeren basın haberleri ve yayımlara karşı dokunulmaz bir savunma niteliğini taşıyan ve Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne sadakat ve bağlılıklarını kanıtlaymaya yönelik eserler.

2. Türkiye dışında yayımlanmış incelemeler

2.1. Bunların bir bölümü Türk Yahudileri'nin benimsemiş olduğu ve devlete sadakat ile devletin Yahudilere karşı takındığı hoşgörüyü anlatan ve dikkatli olayların ayıklandığı ve tanıtımın ağır bastığı incelemeler.

2.2. Bu tür olguların etkileri altında kalmayıp nesnel ve bilimsel yanı tanıtım yanından çok daha ağır basan incelemelerdir.

Bu yazıda Türkiye'de yayımlanmış incelemelerden İslamcı-milliyetçi görüşe göre yazılmış olanlar ele alınacaktır.

İSLAMCI VE/VEYA MİLLİYETÇİ GÖRÜŞLERE GÖRE HAZIRLANMIŞ ESERLER

Bu görüşlere göre yazılmış eserlerde, Siyonizm ve Yahudilik konuları soyut birer kavram olarak, genelde ne ifade ettikleri ve Türkiye açısından nasıl algılanmaları gerektiği yönünden incelenirler. Bu incelemelerin herhangi özgün bir yanları veya bilimsel temelleri olmadığı gibi incelemelerde yer alan iddialara mesnet teşkil edebilecek kayda değer herhangi bir kanıt ve/veya veri de yoktur. Tüm iddialar kişisel izlenimler, düşüncelere ve yurtdışındaki radikal sağ ve/veya Nazi hareketlerine mensup bazı yazarların eserlerine³ dayanırlar. Bu tür yapıtlar altında tarih incelemeleri olmayıp polemiğin/saldırın eserleri olup, tarih incelemesi sıfatlarını taşımalarının çıkış ve dayanak noktaları kitaplarda yer alan Filistin/İsrail sorunu ve Theodor Herzl'in II. Abdülhamid'den Filistin'de Yahudi yerleşimi için toprak isteme amaçlı olan görüşmeleri kapsayan bölümleridir. Filistin topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve dağılmasıyla sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık için savaşan Yahudi milliyetçileri ve casuslarının varlıklarını bu polemiğin/saldırın duygularının temellerini teşkil ederler.⁴ Siyonizmin yayılmacı bir siyaset güttüğü görüşü ve bunun en uç ve ütopya noktası olan "Cihan Hâkimiyeti Ülküsü" kavramı sürekli gündeme getirilir, Yahudilik ve/veya Siyonizmin Türkiye için nasıl bir tehdit teşkil ettiği sü-

rekli konu edilir. İsrail/FKÖ çatışmasının yakın tarihe kadar tüm şiddetiyle sürmesi bu duygu ve düşüncelerin de sürekli canlı kalmalarını ve gündemi işgal etmelerini mümkün kılmıştır. İsrail/FKÖ sorununun son tarihsel gelişmeler sonucunda görece bir çözüme kavuşmuş olması ise bu söylemin hafifleyeceği ve hatta sona ereceği olasılığını bir nebze mümkün kılmaktadır.

Bu söylemi besleyen ve Herzl'in II. Abdülhamid'ten toprak istemi ile sıkı sıkıya bağlı olan ikinci bir iddia ise Selanik'te yerleşik Siyonistlerin ve masonların İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkileri ve II. Abdülhamid'in hâline neden olduklarıdır. Bu konu Osmanlı İmparatorluğu yakın tarihinin en tartışmaya açık konularından biridir. Milliyetçi, muhafazakâr ve İslamcı görüşler doğrultusunda yazarlar bu iddiaların en şiddetli savunucularıdır.⁵ Ancak Siyonist/ünsoñ işbirliğinin İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinde etkisinin gerçek düzeyinin iddia edildiği kadar olmadığı ve var olduğu iddia edilen bu tür bir komplonun aslında bir İngiliz spekülasyonu olduğu birçok makaleye⁶ konu olmuş ve bir tarihçimiz tarafından da benimsenmiş olmasına rağmen⁷ bu gerçekçi/kuşkuflu yaklaşım İslamcı görüşe mensup yazarlar tarafından benimsenmemiş, Prof. Jacob M. Landau'nun aynı kuşkuyla görüşünü içeren bir makalesinin çevirisi de⁸ kitapların arasında gömülü kalmış olup dikkate alınmamıştır.

Bu tür düşüncelerin egemen olduğu bir tarih yazımına üç yazar ve onların yapıtları istisna teşkil eder. Bunlar Doç. Dr. Yaşar Kutluay'ın *Siyonizmi ve Türkiye* (Selçuk Yayınları, 1967 - Akaçay Yayınları, 1973), Süleyman Kocabaş'ın *Vaat Edilmiş Toprak - Filistin İçin Mücadele - Türkiye ve Siyonizm* (Vatan Yayınları, 1987 ve 1991 [2. basım] ve Prof. Dr. Mün Kemal Öke'nin *II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Mesesi* (Kervan Yayınları, 1981 - Üçdal Neşriyat, 1982) ile aynı yazarın *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masoralar - İbanetler, Komplolar, Aldanmalar* (Çağ Yayınları, 1990) incelemeleridir.

Genç yaşta vefat eden Doç. Dr. Kutluay'ın eserinin neredeyse tamamı (291 sayfalık kitabın 264 sayfası) Theodor Herzl'in yurtdışında yayımlanmış hatıratının, Herzl'in Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaretini konu eden bölümlerinin bir çevirisi olup, kitap yazarın hiç bir Yahudi karşı görüşün etkisi altında kalmadığı Siyonizmi nesnel olarak açıklayan telif yazısı ile tanımlanmıştır. Ancak yazarın genç ve en verimli çağında bir deniz kazasında kaybolması ve bir daha bulunmaması da komplo kuramları üreticiler ve bu kazada dış güçlerin, satır aralarında Siyonizmin pamağın arayanlar açısından bu kazaya estarengiz gözüyle bakılmasına neden olmuştur.⁹

Süleyman Kocabaş'ın eseri her ne kadar yine Filistin sorunu üzerine odaklanmış ise de, kısa bir şekilde Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşantılarını da incelemiştir. Her ne kadar kitap yazarının "Tarihte Türkiye üzerinde emeller serisi"

gibi başlığı pesin yarığı ve komplö arayışları havası içeren bir diziden yayımlanmışsa da, yazar nesnel ve gerçekçi bir şekilde, Yahudilik ve Siyonizm ve bu kavramların Türkiye ile olan ilişkilerini inceler. Kitabın bir bölümü "Yahudilerin Türkiye'ye fayda ve zararları"na ayrılmışsa da, yazar "Yahudilerin Türkiye'ye verdikleri zararları değerlendirirken onların topyekün suçlarının yersiz" olduğunu belirtir.¹⁹ Bu eser, 1987 yılında muhafazakâr ve/veya İslamcı görüşlü sayılabilecek bir yayınevinden yayımlanmış olması ve en önemlisi nesnel, dilim ve "südlü düzenimin kurulmasını" dileyen²¹ üslubundan ötürü aynı bir öneme sahiptir.

Prof. Dr. Mîm Kemal Öke'nin kitabının da yazının uzmanlık alanı olan Filistin ve Siyonizm sorununa odaklanmış olup nesnel ve bilimsel incelemelerdir.

Sözü edilen tüm bu eserlerde genel Osmanlı-Türk Yahudiliği tarihinden ziyade sadece Theodor Herzl/E. Abdülhamid/İttihat ve Terakki Cemiyeti ilişkileri incelenmiştir. Diğer yazarların aksine her üç yazar da konuları nesnel ve bilimsel olarak yaklaşmış olup, örneğin Süleyman Kocabaş, Siyonizmin sözcüğünün duyarlılığının da bilincindedir: "Bizde 'Yahudi Meselesi', 'Siyonizm' konulu bir kitap denilince, genellikle 'Yahudi aleyhtarlığı' çağrısını aklı gelir. Veya, 'Yahudi taraftarlığı' da düşümlübilir."²²

Osmanlı-Türk Yahudiliğini genel tarihsel çerçevesinde incelediğini iddia eden tek eser Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Kürsüsü

Başkanı Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*²³ kitabıdır.²⁴ Kitabın hacmine (1518 s.), yazarın bilim adamı kimliğine ve İbnice öğrenip İsrail arşivlerinde araştırma yapmış olmasına rağmen, inceleme bilimsel ve nesnel olmaktan çok uzak olup, kökten ve Yahudi karşı bir görüşle yazılmıştır. Bunun en basit ve somut örneği bilim adamı kimliği taşıyan yazarın tarihsel bir inceleme iddiası ile yayımlandığı bu kitabında "Siyon Önderlerinin Protokolleri"ne²⁵ geniş şekilde yer vermesidir.²⁶ Kitabın ana temaları, Yahudi-mason-Dönme güc birliği, Yahudilerin komünizm doktrininin yaratıcıları oldukları, Yahudilerin "Gıhan Hâkimiyeti Üküsü", Siyonizmin Türkiye üzerindeki emelleri gibi, kökten yayımlarda bütünyay rastlanan antisemit temalarıdır.

Türkecede telif olup yetkin bir bilim adamı tarafından yayımlanmış tek eser olması, hacmi ve Avram Galanti'nin yazdıklarının dışında 1992 yılına kadar Türkiye Yahudileri tarafından kendi tarihlerini anlatan Türkçe bir tek kitabı dahi rastlanmaması, bu kitabı bilimsel kaynak kitap konumuna getirmekte ve konu ile ilgili tüm tez, doktora ve kitap çalışmalarının kaynaklarında rastlanmasına yol açmaktadır. Dahası hacmine, başlığa ve yazarının sıfatına bakılıp Türkiye Yahudiliği ile ilgilenen Amerikalılar için hazırlanan bir "okunulacak kitaplar listesi"ne de bu kitap kolayca dahil edilebilmektedir.²⁷

Kitabın tamıdlığı bir yazıda da²⁸ "bu değerli eser, bu sahada yapılan araştırmaların bir tekmesi ve sentezi mahiyetindedir" denir. Kitabın nasıl yazılı ve kökten bir görüşle yazıldığını bir teyidi de aynı tanıtım yazısında görürüz: "Milletimizin Yahudi tehlikesine karşı her zamandan daha çok uyanık olmak zorundayız, çünkü geçmişte olduğu gibi günümüzde de hem Yahudi tehlikesi hem dönmelerin zararlı faaliyetleri zamanın şartlarına göre taktik değiştirerek karşımıza çıkmaktadır."²⁹ Kitabı tanıtan Dr. Osman Cilâci "Kitabın, yalıcı, bölücü akımlar hakkında milli güvenliğimiz açısından arz ettiği önemi" belirterek, Yahudiliği de bu şekilde "yalıcı ve bölücü akımlar" sınıfına sokmuştur. Ancak kayda değer bir olgu da, bu dönemin polemikçi ve Yahudi karşıtı yazarı Yescivazide müstear adlı Şakir Alpaslan Yasa'nın bile bu eseri bilimsel olmamakla eleştirmesidir.³⁰ Prof. Hikmet Tanyu'nun kitabının bazı çevreler için kaynak kitap konumunda olduğu, kitabın ikinci baskısının tanıtım yazısında da bir kez daha teyit edilmektedir:³¹ "Bu eser Siyonizm, Masonluk, Yahudilik ve benzeri yan teşkilatlar için bir kaynak kitap hüviyetindedir. İstikbalde dünya milletleri arasında söz sahibi olacak milletimizin güzide evlâdları, neleri bilmeleri gerektiğini bu eserden öğrenebileceklerdir."

Türkiye-İsrail-Arap ülkeleri ilişkilerinin yakın tarihe kadar bir devlet siyaseti olarak tarafsız ve/veya Arap siyasetini destekleme eğilimli³² olduğu ve Türkiye-Arap ülkeleri yakınlaşmasında esas öge

olan İslam algusunun göz ardı edilemeyeceği bir ortamda, tarih yazımı da milliyetçi duyguların ve İslam dayatmasının egemen ve etkili olduğu bir anlatımı benimsemiştir.

Bu nedenlerden ötürü İslamî/milliyetçi diye sınıflandırılacak, tanımlanabilecek bu yayınlar-yazarlar topluluğunun ortaya koyduğu eserlere bakılınca nesnel tarih incelemelerinin çok ender olduğu, buna karşılık milliyetçi ve mukaddesatçı duyguların ağır bastığı bir anlatımla yazılmış ve "tarih incelemeleri" kişivesi altında sunulan ancak tarih incelemeleri ile uzaktan yakından ilgisi olmayan kökten ve Yahudi karşıt görüşler ile ele alınmış bir yayın kitabının egemen olduğu bir yayın ortamı görülmektedir.

Bu tür yayın ortamının yarattığı olumsuz sonuçlar ve suçlanan taraf olan Türkiye Yahudilerinin 1992 yılına kadar herhangi bir yayın faaliyetinde bulunmaması da çarpıtılmış, tahریف edilmiş ve tek yönlü yayınları yer aldığı bir bilgi/yayın ortamı yaratmış; bu da kendi kendini besleyen ve kökten, yanlış görüşleri egemen olduğu bir bilgi üretim sürecini meydana getirmiştir. ■

1. Giacomo Sabino, "Osmanlı Yahudilerinin İlk Tarihçeleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 29, s. 57-60 ve Semavi Eyice, "Yıldız Sarayında Bir Yahudi Mezarlığı ve Türkiye Yahudileri Tarihi", *Tarih ve Toplum*, sayı 101, s. 22-25.
2. Ornegau V. Çank, *Türk Devleti Hükümetinde Ermeniler*, İstanbul, 1953.
3. Ornegau, Kemal Yonun-Henry Gastoy, *Revue de l'histoire de l'Égypte*, Çağ Yayınları, 1971 içinde Henry Coston, "Büyük Mabet Geveler ve İbrikler", s. 151-256, Theodor Fritsch, *Tarih Toprakları Yahudi Mesceidi*, Akçağ Yayınları, 1972; Louis Marschalco, *Osmanlı Yurtlarındaki Bizanslıların Süslü Camilerine Yahudi*, Sebil Yayınları, 1971 ve 1995.
4. Bkz. Cevat Rifat Afilhan, *31 Nisan Cephesinde Yahudî Gerçekler*, İzmit, 1935; İb Nuri İberman, 1955, *1) Meşhur Yahudî Casusları Nuri İberman'ın Hatıraları Defteri* (2. baskı, İstanbul, 1981), Aykırı Nesriyatı - 3. baskı, İstanbul, 1969; Aykırı Nesriyatı, *2) Filistin Cephesinde Yahudî Casusları - Sırtıyıcıları Mahabirisi - Sırtıyıcıları* (2. baskı, İstanbul, 1947.

3) Fatin Eserler Nesriyatı ve İzzet Akdoğan, *İmparatorluk'ta Yahudi Kaderi*, Sırtıyıcı, ABC, Amasra Yayınları (1971)

5. Bu iddiaları kapsayıcı kitapları sıradanlık başlı başına bir yayın olarak haciminde olduğu için, örnek arayan okurlar sadece Prof. Dr. Mümin Kemal Öktem'in 7 sayılı diploma adı geçen makalesinin 30. sayfasında yer alan 5 sayılı dipnomuna bakılması öncülür.
6. Robert Olson, "The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision", *Dinica*, c. XXIII (1980), s. 219-235 ve Elie Kedourie, "Young Turks, Free Masons and Jews", *Middle East Studies*, c. 7 (1971), s. 89-101.
7. Prof. Dr. Mümin Kemal Öktem, "Young Turks, Freemasons, Jews and the Question of Zionism in the Ottoman Empire", *1992 Congress on the Social and Economic History of Turkey*, The Isis Press, 1992, s. 29-35.
8. İbrahim M. Lâhudi, "İslâm Türkler ve Siyonizm: Bir Kae Mühtalâ" - Sadık Albayrak, *İttihat ve Tarihçesi 2. Mesuliyet İktisadlığı ve Siyonizm*, 2. baskı, Arastırma Yayınları, 1990 içinde, s. 49-60.
9. Cemal Anadol, *Siyonizm'in Ortakları*, 3. baskı, Sırtıyıcı Kitap Sarayı, 1987, s. 4; Dr. Süleyman Tütemen, "Yahudi Sonuçları Bir Bilim Adamının Arından - Doç. Dr. Yücel Kutluay Hayatı ve Eserleri", *Diyadin*, c. 20, sayı 11, s. 25-29.
10. Süleyman Kocabaş, *age*, s. 84-85.
11. Süleyman Kocabaş, *age*, s. 232.
12. Süleyman Kocabaş, *age*, s. 7.
13. Yücel Kutluay, 1970-77, Bilge Yayınevi, 1979 (2. baskı).
14. Bu kitabın ve Doç. Dr. Yücel Kutluay'ın *Siyonizm ve Türkiye* kitabının incelemeleri eklesedir bir inceleme için Jacob M. Landman'ın "Muslim Turkish Attitudes Towards Jews, Zionism and Israel", *The Welt des Islams* XXIII (1988), s. 291-300'e bakılması öncülür. Bu meskaleye ilklükün çekip kopmasını veren Dr. Esat Hançeroglu'na teşekkür ederim.
15. Bu düzence amişemir yayın hakkında daha fazla bilgi için bkz. Rafi N. Balı, "Siyon Önderlerinin Psikolojik Düzence Bir Karşı Örneği", *Tarih ve Toplum*, sayı 21 (Eylül 1995), s. 49-53.
16. Yücel Kutluay, 1970-77, s. 477-556 ve Bilge Yayınevi 1979, s. 471-525.
17. Bahi İnadık, Leon Picou, Kerim C. Kevenk, *Turkish Relations in the Ottoman Empire, United Turkish American Publications*, Chicago, 1982, İTTA-82-2, s. 17.
18. Dr. Osman Cilici, *Türk Kültürü*, yıl XV, sayı 178, s. 615-617.
19. Dr. Osman Cilici, *age*, s. 616.
20. Yesevîzade, "Yahudi Mescebine Dair Bir Kitapın Tevkihi", *Yeni Dönüş*, 8-21 Aralık 1978, *Yahudilik ve Osmanlı*, Arastırma Yayınları (1971), s. 25-72 içinde.
21. Dr. Osman Cilici, *Türk Kültürü*, yıl XIX, sayı 217, s. 145-156.
22. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Küçüköçel, *Tarihî ve Anı Örneği Osmanlı'da Karşı Politika*, 1945-1970, Ankara, AÜ Sosyal Bilimler Fakültesi, 1970.